

NOVA IZDANJA O GLAGOLJICI

Frane Paro, GLAGOLJSKA POČETNICA

Naklada Benja, Rijeka 1995.

Josip Bratulić, LEKSIKON HRVATSKE GLAGOLJICE

Minerva, Zagreb 1995.

U trenutku aktualizacije glagoljice kao važnoga čimbenika potvrđivanja jedanaeststoljetne pisane i time kulturne tradicije Hrvata, kada to pismo pobuđuje pozornost širega kruga čitateljstva no što su slavisti, paleoslavisti i studenti kroatistike, koji ga proučavaju u okviru studija, dobrodošao je svaki naslov koji o njemu nanovo progovara i želi ga približiti i laičkoj publici. To, naravno, uvjetuje i pisanje popularnoznanstvenim stilom, kojim se u prvom redu može doprijeti do onih koji se prvi put susreću s naznačenom problematikom, ali i udovoljiti zahtjevima stručnije čitalačke publike.

Prva od dviju knjiga kojih ću sadržaje pokušati sažeto predočiti upravo je takvih značajki. Pod naslovom *Gla-*

goljska početnica izašla je 1995. u Rijeci u izdanju Naklade Benja, izdavačke kuće koja je noseći ime Šimuna Benje Kožičića, utemeljitelja glagoljske tiskare u Rijeci, vjerojatno i najpoznatija za publiciranje tekstova s tematikom o glagoljici i glagoljaštvu. Autor Frane Paro, redoviti profesor grafike na Grafičkomu odjelu Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, već je izdao svojevrstan uvod ovoj knjizi priredivši 1985. prigodom izložbe *Pisana riječ u Hrvatskoj*, za postavljanja koje se i javila zamisao o početnici, knjižicu *Malahni bukvar*, ali i projektirajući oblike tiskarskih glagoljičkih slova za Staroslavenski zavod "Svetozar Riting" u Zagrebu. Tim je slovima napisan i moto ove početnice, koja bi trebala biti "dostupna svakomu, bez

obzira na njegove materijalne mogućnosti i bez obzira na njegovu naobrazbu", molitva *Očenaš*, preuzeta i jezično i formom iz prve hrvatske glagoljske početnice, tiskane u Veneciji 1527. u tiskari Andrea Torresana.

Premda je knjiga oblikovana kao svojevrsno bibliofilsko izdanje ili, kao što za nju piše Josip Bratulić, poput slikovnice s glagoljičkim *pismenima*, bez numeracije stranica i klasičnoga kazala, ipak njezin sadržaj čini nekoliko zasebnih dijelova. Nakon uvodnoga slova u kojemu obrazlaže razloge pojave *Početnice* i put njezina stvaranja, na sljedećih nekoliko stranica Frane Paro upoznaje čitatelja s mogućim odgovorima na pitanje o autorstvu glagoljice, s važnošću velikomoravske misije Ćirila i Metoda, vrstama glagoljičkih slova, ponajprije s njihovom simbolikom. Tumačenja je preuzeo od finskoga slavista Georga Černohwostowa, zastupnika tzv. *endogene* teorije o postanku glagoljice. Ta teorija rješenje pronalazi u samomu grafijskomu sustavu: proučava temeljne elemente i način njihova povezivanja. Georg Černohwostow razvrstava glagoljička slova na ona sa zajedničkim elementom križa, na druga s elementima križa, na treća s križem i krugom i na četvrta s krugom i elementima trokuta. Stoga i Paro obrazlaže teološku, ali i geometrijsku potku pisma: *krug* kao simbol sunca, savršenosti, *trokut* kao znak Presvetoga Trojstva i *četvorinu* kao simbol zemlje, ali i Isusa Krista, dakle znakove koji su osnova mnogih religija i učenja u pristupu tumačenju Svijeta.

Azbuka počinje slovom *azb* za koje je Konstantin preuzeo znak križa, a Paro u četvorine ucrtava slova još četiriju vokala: /e/, /o/, /u/, /i/, koji, doduše, jesu (uz /r/) dostatni za zapisivanje vokalskoga sustava suvremenoga književnoga hrvatskoga jezika glagoljičkim sustavom,

ali premda su to temeljni vokali i u počecima glagoljice, nisu i jedini. No, u njima se prepoznaju oblici kombinacijom kojih je Konstantin stilizirao preostala *pismena*.

Nenametljivim nizanjem rečenica autor čitatelja suočava s temeljnim spoznajama o glagoljici (o obloj i hrvatskoj uglatoj posebice, o načinu očitavanja brojne vrijednosti slova, transkripciji pojedinih znakova, izgovoru *jora*, *jata* itd.), a vizualno ispod tih informacija ističe slovo *azb*, oblu i uglatu verziju *g* (*glagoli*), znak naziva, koji je, premda termin *glagoljski* potječe iz 16. st., prihvaćen tek u 19. st. Tekstu su priložene preslike *Assemanijeva evanđelistara*, jednoga od najljepših kanonskih tekstova iz 11. st., primjera oble glagoljice, te rukopisnoga oblika *Hrvojeva misala* s početka 15. st., potvrde uporabe uglate glagoljice na hrvatskome tlu.

U dijelu *Azbukividnjak* (= slovnica) na desnoj stranici lista u kombinaciji crvene i crne boje autor crta po dva slova, a na lijevoj po četiri (ukupno 32) prema onima iz *Brevijara hrvatskoga*, tiskanoga 1493. u tiskari Andrea Torresanija po narudžbi Blaža Baromića. Povrh slova stoji njegovo ime, ispod, u sredini, glasovna i brojna vrijednost, lijevo njegova starija, obla varijanta, a desno kurzivna slova prema prijepisu *Vinodolskoga zakona* iz 16. st. Paro ne donosi ona slova koja se u hrvatskim tekstovima više ne nalaze ili se rijetko javljaju. Parov je odabir jasan zna li se da se u hrvatskim spomenicima iz 11. st. jednom javlja znak za /e/ u četvrtomu redu *Bašćanske ploče*, da se u tomu razdoblju još rabe slova za /y/ i /b/ te tzv. *granato(m)*, a da je nestalo znakova za foneme /b/ i /ô/, da u drugomu razdoblju hrvatske glagoljice (12.-13. st.), obilježenomu pojednostavnivanjem oblika, ritmiziranošću, dvoli-

nijskim sustavom, promjenom duktusa i morfologije slova, nema više znakova za /e/, /y/, *granatoga(m)*, da *želo* i *otb* imaju samo brojnu vrijednost, da je /y/ > /i/, a u 13. st. *jor* zamijenjeno apostrofom, pa vertikalnom crtom.

Nastojeći poučiti slikom i približiti se vizualno što više izgledu knjiga iz razdoblja inkunabula, autor je obogatio *Azbukividnjak* reprodukcijama drvoreza u koje su utisnute forme prvih škola opismenjavanja (npr. slike Sv. Jeronim i đaci, Učitelj i učenici).

Sljedeći dio knjige sadrži tablice kurzivnih glagoljičkih slova (koje definira kao "neformalizirani brzopis velikih slova"), verzalnih slova (bez *jora* jer nije mogao stajati na početku riječi, i bez *želo* i *otb* jer su kasnije imali samo brojnu vrijednost), rukopisnih ligatura preuzetih iz *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* Staroslavenskoga zavoda "Svetozar Riting", a zatim i niza dvoslovnih i višeslovnih tipografskih ligatura. Pritom upozorava na postupak suspenzije i kontrakcije u prijepisima, što se označavalo titlama iznad riječi. Crtajući poteze, poučava kako pisati ("crtati") glagoljička slova ravno rezanim vrhom pera, "običnim" sredstvima poput olovke, a prezentira i slova oble glagoljice konstruirana za primjenu u tisku.

U zadnjemu dijelu autor nudi rješenje kako bilježiti foneme za koje u glagoljici nema slova, tj. za palatale /ń/, /l/, /ž/, nastale u procesu razvoja hrvatskoga jezika jotovanjem, te za /ž/, rezultat alofonske asimilacije po zvučnosti nakon gubitka poluglasova. Autor je i tomu problemu prišao nastojeći proniknuti u likovnu logiku glagoljičkih slova, pa je postojeće polazne oblike, izuzev za slovo fonema /ž/ koje je nepromijenjeno preuzeo iz bosančice, iskombinirao u nove likove vodeći se načelom razlikovnosti jedinica u sustavu, ali tako da one

postanu i organskim dijelom sustava. O njihovoj bi se funkcionalnosti moglo govoriti tek nakon primjene, ali nedvojbeno je da je Paro, iako odbija dvoslovnost (tj. digrafna) rješenja, barem pri predstavljanju fonema /ž/, kombinirajući dijelove slova fonema /d/ i /ž/, pod snažnim utjecajem spajanja grafema u latiničkomu slovu (*dž*), ali i ligatura u glagoljaškoj praksi.

Knjizi je priložena i disketa s glagoljičkim fontom *Brevijar*, što ga je kreirao isti autor, a računalno obradio ITECH iz Krka.

Ovu će knjižicu, nastalu u spomen najvažnijemu razdoblju hrvatskoga civilizacijskoga djelovanja, vrijednu zbog izuzetne likovne opreme, prigrliti svi oni koji glagoljicu osjećaju kao "signum hrvatskog kulturnog bića" i koji nužnim drže oživjeti je i u našem kulturnomu trenutku. Njezina je vizualna ljepota iznad funkcionalnosti: naputak za uporabu glagoljičkih slova za "posve neupućene" nije dostatan, a potrebama onih koji žele proširiti osnovna postojeća znanja o glagoljici i glagoljaštvu u Hrvata, ne može udovoljiti. No, valja istaknuti da to i nije bila autorova nakana, što potvrđuje već drugi dio dvočlanoga naslova ovoga raskošnoga izdanja.

Predstavljanje druge knjige, *Leksikona hrvatske glagoljice* Josipa Bratulića, koju potpisuju i znameniti recenzenti akademik Eduard Hercigonja i dr. Stjepan Damjanović, publicirane u izdanju Minerve 1995. u Zagrebu, u istom trenutku nije slučajno. Josipa Bratulića, autora brojnih napisa o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti, komentatora novih izdanja spomenika hrvatske pismenosti (poput *Istarskoga razvoda* i *Vinodolskoga zakona*), jednoga od autora ideje i realizacije Aleje glagoljaša Roč-Hum, čime je ostvario trajnu zahvalu ćirilometodskoj

baštini u Hrvata, s prvom knjigom povezuje njegov pogovor i tumačenje objavljeno uz pretisak *Prve hrvatskoglagoljske početnice*, a autora *Glagoljske početnice* s drugom knjigom spaja pisanje glagoljičkih slova u njoj. Zanimljivo je da je Josipa Bratulića prvotno na stvaranje *glagoljaške* početnice u suautorstvu s Franom Parom također inspirirala izložba *Pisana riječ u Hrvatskoj*, no, kao što kaže u bilješci na kraju knjige, Frane Paro je u međuvremenu sam izradio početnicu, a njegova je građa narasla do *Leksikona*, dakle knjige u kojoj su azbučnim redom poredani i protumačeni pojmovi vezani za glagoljicu i ćirilometodsku tradiciju u nas.

Naslovna stranica upozorava na sadržaj: donosi fragmet iz *Hrvojeva misala*, a na unutrašnjemu dijelu tablicu glagoljičkih slova s njihovim ekvivalentom na ćirilici i latinici i njihovom brojnomo vrijednošću.

U knjizi se raspoznaju tri osnovna dijela: prvi je svojevrstan poduži uvod u glagoljsku materiju (5.-63. str.), drugi je *Leksikon* (63.-165. str.), a treći čine tablice oble glagoljice (od najranijega stupnja do tiskane glagoljice XIX./XX. st.), uglate glagoljice (od one kojom je pisana *Bašćanska ploča* do računalске), tablice kurzivne glagoljice, računalске glagoljice različitih autora te shematski prikaz dukusa pri pisanju glagoljičkih slova, kao što je prikazano u Parovoj *Početnici*. Knjiga je opremljena *Bibliografijom* s devedeset bibliografskih jedinica, *Kazalom osoba* te *Kazalom stvari, pojmova i zemljopisnih imena* spomenutih u knjizi, prije svega u *Leksikonu*, ali i s oznakom stranica na kojima se o njima govori u prvomu dijelu.

Nakon određenja glagoljice kao pisma "hrvatske duhovnosti" i "hrvatskim jezikom pisane kulture" u uvodnomu poglavlju *Glagoljica u duhovnosti i kul-*

turi hrvatskoga naroda, u drugomu dijelu *Glagoljica: pismo, znak, slika* Josip Bratulić upoznaje čitatelja s velikomoravskom misijom Ćirila i Metoda i držeći se Hrabrova spisa *O slovima*, tumači slova, počevši od prvoga znaka glagoljičke azbuke *azb.* I on najprihvatljivijom teorijom o postanku glagoljice drži Černohwostowljevu teoriju jer se cijeli sustav zasniva na oprekama koje se mogu iščitati i u grafijskomu i u likovnomu smislu, a koje proizlaze iz Ćirilova načela usklađivanja pavlovskoga poimanja filozofije i filoloških i lingvističkih razloga.

Treći dio, *Hrvatske glagoljske početnice do narodnog preporoda*, prati pojavu glagoljskih bukvara (neke su tiskane i ćirilicom, a kasnije latinicom) od *Početnice* iz 1527., tiskane u Veneciji, na čijoj se formi, sadržaju i jeziku duže zadržava, preko *Psaltira* Šimuna Kožičića Benje što ga je Anica Nazor datirala u 1530., *Pokusnoga lista* Stipana Konzula Istrijana iz 1560., *Table za dicu* iz 1561., knjižice Rafaela Levakovića, složene također prema *Početnici*, pod nazivom *Azbukividnĕk slovinski iže općenim načinom psalterić nazivaet se* iz 1631. i 1693. itd., do onih izdanih nakon hrvatskoga narodnoga preporoda s nakanom da se glagoljica čita, primjerice Berčićeva *Bukvara staroslovenskoga jezika* iz 1863. te Vajsove knjižice *Abedarium Palaeoslovenicum* s osnovama staroslavenske gramatike iz 1909. i 1917.

Pod naslovom *Teorije o podrijetlu glagoljice* obrazlaže dosadašnje dosege o toj problematici, npr. pretpostavku da je riječ o gotskomu pismu Tome Arkidakona, *jeronimovsku* teoriju o postanku i autorstvu pisma, Hammovu *paleografsku* pa *migracionu* teoriju, tzv. *zapadnu* teoriju o glagoljici koja zastupa ideju da je glagoljica nastala "iz kurzivnoga latinskog pisma iz pretkarolinškoga

razdoblja" tumačenje da je podrijetlom iz različitih pisama: ponajprije grčkoga, ali i hebrejskoga, avetističkoga, koptskoga itd., a sasvim odbacuje neznanstvene tvrdnje da su Hrvati glagoljicu donijeli sa sobom iz Irana.

U dijelu *Osnovni pojmovi o glagoljskoj paleografiji* prezentira promišljanja istraživača o razvoju glagoljice, bilo da joj uzor nalaze u drugim pismima, što drži beskorisnim, ili je promatraju kao zasebno, jedinstveno pismo. Izdvaja najnovije tumačenje V. Jončeva koji vidi grafički ključ pisma u kružnici u čijem je središtu istodobno središte svakoga slova, a "dijelovi slova smještaju se između dvije središnje linije, tako da se slovu može opisati kružnica" i čiju teoriju slijede drugi suvremeni istraživači. Razvoj glagoljice paleografi dijele na četiri područja i razdoblja: *solunsko* razdoblje (860.-863.), *moravsko-panonsko* razdoblje (863.-885.), *češko* razdoblje (885.-1097.) te *ohridsko* razdoblje (886.-XII. st.) u kojem izdvaja *oblu* glagoljicu, a unutar *prvoga prijelaznoga razdoblja poluuglatu i poluoblu glagoljicu* koju obilježavaju prijelazne značajke od bugarskomakedonskih prema hrvatskim spomenicima (od početka XII. do sredine XIII. st.). J. Bratulić bilježi osnovne značajke tih razdoblja, najvažnije spomenike te njihove jezične, sadržajne i grafijske osobitosti i donosi njihove preslike, npr. Zografskoga evanđelja, Marijinskoga evanđelja, Assemanijeva evanđelistara, Kločeva glagoljaša. Poseban je prostor posvećen *hrvatskoj glagoljici* za koju utvrđuje nekoliko razvojnih faza: *drugo prijelazno razdoblje* s mnogim epigrafskim spomenicima, primjerice *Valunskom pločom*, *Krčkim natpisom*, *Plominskim natpisom*, *Supetarskim fragmentom*, *Humskim grafitom*, *Ročkim abecedarijem*, *Bašćanskom pločom*, *fazu uglate gla-*

goljice (tzv. liturgijsku uncijalu) od sredine 13. st. do konca XV. st. s npr. *Brevijarom Vida Omišljanina*, *Vrbničkim brevijarom*, *Misalom kneza Novaka*, *Hrvojevim misalom*, *Vatikanskim misalom*, *Humskim brevijarom*, *razdoblje knjižne kurzive - kurzivne glagoljice* s tipovima: *poluuncijalom* kojom su pisani *Fraščićev psaltir*, *Oxfordski zbornik* te pravni tekst *Kožljački razvod*, zatim *kurzivnom glagoljicom* kojom su zabilježeni i *Vinodolski zakon*, *Istarski razvod* te *knjižnom kurzivom* iz XV. i XVI. st. kojom su pisani npr. *Petrisov zbornik*, *Kolunićev zbornik*, *Tkonski zbornik*.

Na stotinu stranica, obogaćenih brojnim ilustracijama, autor pod naslovom *Leksikon* (65.-165.) azbučnim redom slaže natuknice o glagoljici (spominje i neke ćirilčke tekstove za koje je utvrđeno da su barem dijelom prepisani s glagoljičkoga predloška, primjerice *Savinu knjigu*, *Suprasalski zbornik*), o vremenu njene uporabe, o glagoljičkim tekstovima i glagoljaštvu. Na početku svakoga niza pojmova ispod pojedinoga slova glagoljičke azbuke protumačen je njegov oblik i značenje.

Slijede natuknice koje se mogu razvrstati u nekoliko skupina. Prva je posvećena osobama koje su doprinijele razvoju, uporabi i proučavanju glagoljice: Ćiril i Metodu, piscima glagoljice, npr. Bartolu Krbavcu, Blažu Baromiću, tiskarima, npr. Jakovu Baromiću, slavistima, paleoslavistima, kao što su Fran Grivec, Stjepan Ivšić, Josip Hamm, Eduard Hercigonja, Stjepan Damjanović, priređivačima glagoljičkih tekstova, likovnim autorima, crkvenim dostojanstvenicima, npr. Nikoli Modruškom, katoličkim redovima vezanim za glagoljaštvo, primjerice benediktincima, franjevcima itd.

Drugi niz čine natuknice o glagoljičkim spomenicima (npr. *Bašćanskoj*

ploči, Valunskoj ploči), ispravama, vrstama priručnika, spisa.

Treća skupina progovara o pojmovima iz srednjovjekovne liturgijske literature (npr. o vrstama srednjovjekovne literature: apokrifima, pasijama), iz područja pravnih spisa (npr. statutima).

Četvrti tip natuknica obrađuje podatke o mjestima u kojima se čuvaju ili u kojima su pronađeni glagoljički spomenici (kao što su Beram, Vrbnik, Senj). Pritom autor nastoji pružiti druge podatke u odnosu na one iznesene u prvomu dijelu knjige i uputiti na natuknicu koja je s trenutno obrađivanom povezana.

Problematika zastupljena u *Leksikonu* ne dopušta uvijek iznošenje uobičajenih leksikografskih podataka, premda su pojedini segmenti, poput popisa najvažnijih radova osoba uvrštenih u *Leksikon* ili navođenja literature od

početaka pismenosti do danas koja o određenoj osobi ili pojmu više govori, uključeni. Nedvojbeno je da bi dulji popis radova spominjanih autora i češće upućivanje na postojeću literaturu uz pojedinu natuknicu proširilo, ali, više od toga, i obogatilo djelo.

Izbor natuknica u *Leksikonu* autorsko je pravo, stoga ne treba čuditi budu li budući istraživači ove problematike drukčije uredili svoja izdanja, no ovaj je *Leksikon* s preko 250 natuknica sažetih spoznaja do kojih se u ovom trenutku u slavističkoj znanosti i glagoljičkoj paleografiji došlo, zasigurno dovoljno iscrpno vrelo, pristupom osebujno i zanimljivo, koje u odabiru literature pri ovladavanju zadanom tematikom neće smjeti zaobići.

Silvana Vranić